# БУХОРО ВИЛОЯТИДАГИ ТАРИХИЙ-МАДАНИЙ МЕРОС ЁДГОРЛИКЛАРИНИ ЎРГАНИШДА РЕСТАВРАЦИЯ СОҲАСИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

**С.Ф.Ҳайдаров**
Шароф Рашидов номидаги Самарқанд
давлат университети тадқиқотчиси
+998994465946

***Аннотация.*** Тезисда реставрация Бухоро вилояти маданий меросини асраш воситаси ва айни пайтда уни илмий жиҳатдан ўрганиш усули сифатида кўриб чиқилади. Таъмирлаш пайтида тўпланган дала кузатувлари, археологик ҳамда материалшунослик маълумотлари ёзма манбалардаги бўшлиқларни тўлдириб, ёдгорликларнинг қурилиш технологияси, даврлари ва меъморий услубини аниқлаш учун ишончли далиллар базасини яратади. Шунингдек, XX аср 20 йиллари ва мустақиллик йиллари босқичларидаги муҳофаза ҳамда таъмирлаш ишлари, соҳанинг ҳуқуқий-меъёрий асослари ва амалий йўналишлари баён этилади.

***Калит сўзлар:*** Бухоро, реставрация, консерватсия, маданий мерос, ЮНЕСКО, автентиклик, тарихий марказ, қурилиш анъаналари, ёдгорлик, мустақиллик даври.

Бухоро вилояти Марказий Осиёда маданий мерос объектлари энг зич жойлашган ҳудудлардан биридир. Шаҳарда X асрга мансуб Исмоил Сомоний мақбараси, Пойи Калон мажмуаси, Арк қалъаси, Лаби Ҳовуз ансамбли ва савдо гумбазлари (тоқилар) бор; шаҳардан ташқарида эса Вобкент, Ғиждувон, Пойкент, Ромитан ва Варахша ҳудудларидаги ёдгорликлар ҳам диққатга сазовор. Воҳада 800 дан ортиқ меъморий обида мавжуд бўлиб, фақат шаҳарнинг ўзида 292 та объект давлат муҳофазасига олинган. 216 гектар майдонни эгаллаган ва 339 гектарлик муҳофаза зонаси билан ўралган «Бухоро тарихий маркази» 1993 йилда ЮНЕСКОнинг 17 сессиясида 602 рақам билан Умумжаҳон мероси рўйхатидан жой олган [https://whc.unesco.org].

Бироқ бу ёдгорликлар доимий хавф остида туради. Уларга табиий эскириш, грунт сувларининг кўтарилиши, тупроқнинг шўрланиши, сейсмик таъсирлар, иқлим ўзгаришлари ҳамда аввалги нотўғри таъмирлашлар салбий таъсир кўрсатади. Мутахассислар емирилиш сабабларини учта гуруҳга бўлади: табиий-иқлимий эскириш; грунтнинг зичлашиши туфайли пойдеворда нуқсонлар пайдо бўлиши; ер ости суви кўтарилиши ва деворларнинг намланиши. Намлик ортганда ғиштнинг мустаҳкамлиги 30 фоизгача пасайиши қайд этилган [Ўзбекистон Республикаси Маданий мерос агентлиги жорий архиви (ЎзР ММА ЖА), 20–35)]. Масалан, 1976 йилги зилзила Мир Араб мадрасасининг гумбазлари ва ички ҳовли айвонларига зарар етказган. Шундай

экан, реставрацияни оддий таъмирлаш деб қараш тўғри эмас: бу маданий мерос обидаларини илмий асосда асраш ва ўрганишнинг тизимли йўлидир.

Мавзуга доир манба ва адабиётларни шартли равишда тўртта гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳ Бухоро тарихи ва меъморий меросини ёритган асарлардан иборат. Наршахийнинг «Бухоро тарихи» шаҳар ва унинг қадимий иншоотлари ҳақидаги илк ёзма маълумотлардан бири бўлиб, ёдгорликларни тарихий муҳитда тушунишга асос беради [Narshaxiy Abu Bakr]. Г.А.Пугаченкова ва Л.И.Рempелнинг Ўзбекистон санъати тарихига оид умумлаштирувчи иши [Пугаченкова Г.А., Рempель Л.И.], В.А.Шишкиннинг Варахша ва Бухоро воҳаси археологиясини ўрганган асари [Шишкин В.А.], шунингдек О.А.Сухаревaнинг Бухоро шаҳри ва унинг аҳолисига бағишланган тадқиқоти [Сухарева О.А.] ёдгорликлар вужудга келган ижтимоий-тарихий вазиятни англашда ёрдам беради.

Иккинчи гуруҳга Марказий Осиё меъморчилигининг типологияси ва бадиий-конструктив қонуниятларини таҳлил қилган ишлар киради. Л.Ю.Маньковскаянинг типологик тадқиқоти [Маньковская Л.Ю.] ва М.С.Булатовнинг меъморий пропорциялар ҳамда геометрик уйғунликка бағишланган китоби [Булатов М.С.] реставраторларга ёдгорликнинг дастлабки шакли ва ўлчамларини илмий асосда тасаввур қилишда таянч бўлади. Лекин бу асарлар кўпроқ Бухоро ёдгорликларини тасвирлаш ва таҳлил қилишга қаратилган; реставрация методологияси ва амалиёти уларда тизимли ёритилмаган.

Учинчи гуруҳни халқаро ва миллий меъёрий ҳужжатлар ташкил этади. Булар ЮНЕСКОнинг 1972 йилги Умумжаҳон маданий ва табиий меросни ҳимоя қилиш тўғрисидаги конвенцияси [UNESCO. Convention, 1972], 1964 йилги Венетсия хартияси [Международная хартия, 1964], Ўзбекистоннинг 2001 йилги «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни [O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 2001], шунингдек 2018 йил 19 декабрдаги Президент қарори ва 2021 йил 3 мартдаги Вазирлар Маҳкамаси қарорларидир. Улар соҳанинг ҳуқуқий асосини белгилаб беради.

Тўртинчи гуруҳга сўнгги йилларда Бухоро ёдгорликларини таъмирлаш ва асрашга бағишланган тадқиқотлар киради. Р.Абриевнинг мустақиллик йилларида тарихий-меъморий обидаларни таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёнларини ёритган монографияси [Abriyev R.B 2015: 52-64] шулар жумласидандир. Н.З.Ҳаётованинг мақолаларида мустақиллик йиллари реставрация ишлари, ҳуқуқий асослар ва халқаро ҳамкорлик [Hayotova N.Z.

2022: 6–13], шунингдек ёдгорликларнинг ҳолати, емирилиш омиллари ва кадрлар муаммоси [Hayotova N.Z. 2024: 7–15] таҳлил қилинган. Д.А.Абдуллаеванинг тадқиқоти эса XX аср 20-йиллардаги муҳофаза ва таъмирлаш ишларини архив ҳужжатлари асосида кўрсатиб беради [Abdullayeva D.A: 324–327].

Кўриб чиқилган адабиётлар шуни кўрсатадики, совет даврида яратилган ишлар ёдгорликларни ўрганиш учун мустаҳкам илмий замин ҳозирлаган. Аммо мустақиллик йиллари реставрация ва консерватсия тажрибасини Бухоро мисолида тизимли умумлаштирган алоҳида тадқиқот етарли эмас. Мавзунинг долзарблиги айнан шу билан белгиланади.

Тарихан таъмирлаш ишлари асосан вақф маблағлари ҳисобидан, усталарнинг анъанавий усуллари билан олиб борилган. Бундай ёндашув илмий талабдан кўра амалий эҳтиёжга таянган.

Кейинчалик ёдгорликлар давлат муҳофазасига олиниб, илмий-реставрация устахоналари ташкил этилди, археологик қазишмалар ва меъморий ўлчов ишлари кенгайди. Бироқ айни пайтда «янгича» шаҳарсозлик сиёсати эски Бухоронинг ғарбий ва шимолий қисмидаги тарихий иншоотларнинг бутунлай бузилишига олиб келди: бугун тарихий ҳудуднинг атиги учдан бир қисми сақланган. 12 километрлик шаҳар қалъа деворидан бир неча ўн метр ва қадимий дарвозаларнинг фақат иккитаси қолган. Бунинг устига, янги ерларни ўзлаштириш, суғориш, канал ва сув омборлари қурилиши ер ости суви сатҳининг кўтарилишига сабаб бўлган [Hayotova N.Z. 2024: 9].

XX аср ўрталаридан реставратор усталар тайёрлаш масаласи долзарб бўла бошлади. Давлат назоратида таъмирлаш корхонаси ташкил этилиб, шогирдлар уста реставраторлар раҳбарлигида касб ўрганган. Лекин мустақилликнинг илк йилларида бундай корхоналар, кўплаб давлат корхоналари қатори, фаолиятини тўхтатган [Hayotova N.Z. 2024: 14].

Реставрация фаолияти Венетсия хартияси (1964), ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон мероси тўғрисидаги конвенцияси (1972) ва миллий қонунчиликда мустаҳкамланган тамойилларга суянади. Булар: минимал аралашув, қайтарилувчанлик, автентиклик, илмий ҳужжатлаштириш ва янги қўшимчаларни аслий қисмдан ажратиб кўрсатиш [Международная хартия, 1964; UNESCO. Convention, 1972].

Миллий ҳуқуқий базанинг асосини 2001 йил 30 августда қабул қилинган «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш

тўғрисида»ги қонун ташкил этади. Унга таяниб 2002 йил 29 июлда Вазирлар Маҳкамаси қарори қабул қилинди ва Бухоро шаҳрини ҳам қамраб олувчи идоралараро комиссия тузилиб, назорат қилиш имконияти пайдо бўлди. Президентнинг 2018 йил 19 декабрдаги қарори 10-бандига кўра Бухородаги ЮНЕСКО Умумжаҳон мероси рўйхатига киритилган тарихий ҳудудлар алоҳида муҳофаза қилинадиган тарихий-маданий ҳудуд ҳисобланади; уларда режалаштирилган қурилиш ва обод қилиш лойиҳалари Маданий мерос департаменти ҳамда ЮНЕСКО Умумжаҳон мероси маркази билан мажбурий тартибда келишилиши белгиланди. 2020 йилда 11 та лойиҳа Умумжаҳон мероси марказига юборилди ва шу йили сентябрда Бухоро тарихий марказида режалаштирилган объект лойиҳасига ижобий хулоса олинди. Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 3 мартдаги 191-сонли қарори эса муҳофаза қоидаларини бузганлик учун маъмурий ва жиноий жавобгарликни кучайтирди; шу йили Бухоро вилоятидаги ўта оғир аҳволдаги 40 та маданий мерос объектининг рўйхати шакллантирилди [Hayotova N.Z. 2022: 12]. Яна 2021 йилда Бухородаги етти объект, жумладан Исмоил Сомоний мақбараси, Чор Бакр ва Баҳоуддин Нақшбанд мажмуалари ҳамда Пойи Калон ансамбли ЮНЕСКОнинг Ислом олами мероси рўйхатига киритилди [Hayotova N.Z. 2022: 12].

Реставрация ёдгорлик ҳақида янги билим берувчи манба ҳамдир. Меъморий-археологик тадқиқотлар пойдевор, девор қатламлари ва кейинги қўшимчаларни очиб, иншоот бир неча босқичда қурилганини аниқлашга имкон беради. Қурилиш технологиясини ўрганишда ғишт ўлчамлари, териш тизими (масалан, Сомонийлар даврига хос нақшли териш), қоришма таркиби, ганч ва сирланган кошин тайёрлаш усуллари таҳлил қилинади. Материалшунослик таҳлили лаборатория усуллари ёрдамида хом ашё манбаларини, бузилиш сабабларини ва мос тиклаш материалларини белгилайди. Тозалаш жараёнида очилган битиклар, нақш қатламлари ва ранглар палитраси эпиграфик ҳамда безак тадқиқотлари учун, демакки манбашунослик учун ҳам янги маълумот беради. Ниҳоят, ўлчов чизмалари, фотофиксатсия ва замонавий 3Д-сканерлаш маълумотлари келгуси тадқиқотчилар учун архив базасини ташкил этади.

Реставрация методикасида материал танлаш алоҳида ўрин тутади. Мутахассислар қайд этишича, ҳозирги кунда ёдгорликларни таъмирлашда цемент ва гидрозол ишлатилмайди, ўрнига иншоотнинг қурилиш манбасига мос шағал, қум ва кулдан фойдаланилмоқда. Сабаби, 2020 йилгача қўлланган цемент қоришмаси юқори қисмга оғирлик туширган ва ёмғир пайтида намлик тортиб, «замбуруғсимон» ёриқлар пайдо қилган [Hayotova N.Z. 2024: 13].

Реставрация тарихий хотира ва миллий ўзликни асрайди, анъанавий ҳунармандчиликнинг авлодлараро узатилишига хизмат қилади ҳамда маданий туризм орқали маҳаллий иқтисодиётга ҳисса қўшади. Бухоро шаҳрининг асл қиёфасини сақлаб қолиш эса туризм ривожининг асосий омилларидан биридир.

Мустақиллик йилларида соҳадаги муаммоларни бартараф этиш ва Ўзбекистоннинг маданий мерос борасидаги ўрнини мустаҳкамлаш мақсадида тизимли ишлар амалга оширилди.

Хулоса қилиб айтганда, Бухоро ёдгорликларини ўрганишда реставрация алоҳида техник соҳа эмас, балки тарих, археология, меъморчилик ва материалшуносликни бирлаштирувчи комплекс илмий йўналишдир. Адабиётлар таҳлили Бухоро ёдгорликларини ўрганишда бой илмий анъана мавжудлигини кўрсатади, лекин мустақиллик давридаги реставрация ва консерватсия тажрибаси ҳали тизимли умумлаштирилмаган.

**Фойдаланилган адабиётлар**

1. Abdullayeva D.A. XX asrning 20-yillarida Buxoro me’moriy obidalarining ta’miroti masalasi // Scientific Journal of Fergana State University. Ijtimoiy gumanitar fanlar. Tarix. – 2023. – №1. – B. 324–327.

2. Hayotova N.Z. Buxoro shahrida tarixiy-madaniy obidalarni ta’mirlash va saqlash masalalari // International Journal of Intellectual and Cultural Heritage. – 2022. – Vol. 2, Issue 1. – B. 6–13.

3. Hayotova N.Z. Buxoroda tarixiy yodgorliklarining holati va ularni saqlash muammolari // International Journal of Intellectual and Cultural Heritage. – 2024. – Vol. 4, Issue 2. – B. 7–15.

4. Narshaxiy Abu Bakr. Buxoro tarixi. – Toshkent.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-dekabrdagi «Moddiy madaniy meros ob’ektlarini muhofaza qilish sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori.

6. O‘zbekiston Respublikasining «Madaniy meros ob’ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida»gi Qonuni. 2001-yil 30-avgust.

7. UNESCO. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Paris, 1972.

8. Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 3-martdagi 191-son «Moddiy madaniy meros ob’ektlari va YUNESKOning umumjahon merosi ro‘yxatiga kiritilgan hududlar muhofazasini kuchaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori.

9. Булатов М.С. Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX–XV вв. М.: Наука, 1978.

10. Маньковская Л.Ю. Типологические основы среднеазиатской архитектуры (IX – начало XX в.). Ташкент: Фан, 1980.

11. Международная хартия по консервации и реставрации памятников и достопримечательных мест (Венецианская хартия). Венеция, 1964.

12. Пугаченкова Г.А., Рempель Л.И. История искусств Узбекистана. М., 1965.

13. Сухарева О.А. Бухара XIX – начала XX в. (позднефеодальный город и его население). М.: Наука, 1966.

14. Шишкин В.А. Варахша. М., 1963.

15. Ўзбекистон Республикаси Маданий мерос агентлиги жорий архиви (ЎзР ММА ЖА)